

Négy nyelvhelyességi babona ellenpéldái Arany Toldijában

Nyelvhelyességi babonákkal nem csak napjainkban találkozunk, bőségesen éltek ilyenek a XIX. században is. Arany János többnyire úgy küzdött ellenük, hogy — említésük nélkül — saját műveinek szóhasználatában, megfogalmazásában a meggyőződése szerint helyes nyelvi formákat igyekezett alkalmazni velük szemben. Érdemes megfigyelni ennek jellemző példáit már az 1846-ban írt Toldiban is. Az alábbiakban négy ma is nagyon élő nyelvhelyességi babonával kapcsolatban vizsgáljuk meg a költő példás megoldásait, amelyek a XXI. századi magyar nyelvhasználatban is tanulságosak lehetnek. (Cikkem Toldi-idézeteiben a költőtől élete végén jóváhagyott szöveg helyesírását követem, amelyet az 1986-ban megjelent Toldi-szótáram idézetanyagában is megtartottam, itt-ott eltérve mai helyesírásunktól! — P. E.)

1. Még napjainkban is tartja magát az a nyelvhelyességi babona, hogy a *fog* segédigével alkotott jövő idejű igealak használata helytelen. A „Nyelvművelő kézikönyv” (Bp., 1980—1985.) erről írva Pintér Jenő hat-hét évtizeddel ezelőtti helytelen megállapítására és tanítására utal, aki szerint: „Nyelvünk a jelen idővel fejezi ki a jövőt is; ha pedig nyomatékos a jövő idő, akkor a *majd* szóval toldja meg az igét” (2: 371). A „Nyelvművelő kézikönyv” úgy ítél erről a véleményről, ahogy — minden bizonnyal — Arany János is ítélte volna: „Ebből az az igaz, hogy nyelvünk a jelen idővel is *k i f e j z h e t i* a jövő időt; vagy hogy a beszélt nyelvben inkább a jelen idővel fejezzük ki a jövő időt” (2: 372).

Arany a jövő időt többnyire jelen igealakokkal fejezi ki a Toldiban. Például: „*Felmegyek* Budára bajnok katonának, *Mutatok* valamit ottan a királynak...” (6: 15). Négy helyütt azonban — mint az adott esetekben legjobb nyelvi formát — nyugodtan használja a *fog*-os jövőt. Ennek egész példanyagát együtt találjuk a Toldi-szótárban a *fog* segédige külön szócikkében (*fog²*), ahol dőlt betűs szedés emeli ki a vele összetett igealakokat az idézetekben: „A ki meg se halt még, minek azt siratni, Mikor a halott sem *fog* halott *maradni...*?” (6: 16); „Hol vagyon paizsom, páncélom, fegyverem? *Fog-e* a cseh bajnok *szembe szállni* velem?” (9: 15); „Úgy hiszem, ez a cseh nem *fog vinni* holnap” (12: 1); „Én neked a földön ím kegyelmet adok; Kérd Istent, remélem, Isten is *adni fog*” (12: 11).

2. Egy másik nyelvhelyességi babona úgy szól, hogy a létige (*van, volt, volna, lesz*) és a határozói igenév együttes használata hibás, magyartalan. A „Nyelvművelő kézikönyv” erről így ír: „...régie keletű és nagyon elterjedt a *h a t á r o z ó i i g e n é v* használatával kapcsolatos babona. Minthogy a határozói igenév és a létige kapcsolatának használata némelykor valóban ellenkezik a nyelvszokással (*le vagyok ülve; dolgozva lesz; stb.*), s minthogy e kifejezések nagyobb része valószínűleg német minta hatására keletkezett, sokat helytelenítik a *meg van írva, be volt zárva, meg lesz szavazva*-féle szerkezeteket is, amelyek a régi nyelvben, a nyelvjárásokban, az irodalmi nyelvben és a köznyelvben igen szokásosak és kifogástalanok. Ezzel tulajdonképpen szegényítik a nyelvet, mert egy hasznos kifejezési eszközt, szükséges formát akarnak kiirtani a nyelvből” (2: 368).

Ezzel a kérdéssel az 1860-as években Arany János is foglalkozott, amikor az ő folyóiratában Torkos Sándor támadta egy cikkében a *díszítve lón, feledve lettek*-féle németes szenvedő alakokat. Arany — mint szerkesztő — megjegyezte a lap alján: „Mi is érezzük és irtjuk a *lesz* igével összetett szenvedő alak germanismusát, legtöbb felhozott esetben. De gondolkozzunk egy kissé. A *van* igével összetett hasonló alakot senki sem mondhatja idegennek. A *gabona le van kaszálva, le volt kaszálva, le lesz kaszálva*. Ez, úgy hiszem, magyar. A *lesz* igével is, bizonyos szövegekben mond a nép hasonlót. »Mire a gabona le *lett* vágva, egészen besötétedett.« Nehogy ezt is ki akarjuk irtani!” (Koszorú 1864: első félév 91).

Hogy a költő szerint mikor helyes az ilyen nyelvi szerkezet, arra gazdag példatárral szolgál a Toldi-szótár, mely az elbeszélő költeményből az összes ilyen kifejezését idézi a létigék szócikkeinek (*lesz, vala, van, volna, volt*) „hat-i in-vel kapcs.” jelzésű külön bekezdéseiben. Ebből az öt szócikkből most csak két-két példát idézek, ez alkalommal a határozói igenevet is kiemelve:

lesz: „[A nádasban bujdosó Miklósnak] Nádtors *lőn* [= lett] az ágya, zsombok a párnája, Isten kék egével *fődve* a tanyája” (4: 3); „Ha győz [öcséd a csehvel szemben], úgy derék fi, méltó kegyelemre; Ha nem, úgy vétkeért *meg leszen büntetve*” (8: 8);

vala: „...Miklós ... is szörnyen *meg vala indulva*, Nem is felelt mindjárt, csak jó idő mulva” (6: 11); „A király sátora *vala ott felvonva*” (11: 7);

van: „jaj! minden késő: öcsém *el van veszve*, Szántsándékkal való gyilkosságba esve!” (8: 6); „Ismertlen bajnok ... mérközni kíván. Sisakellenzője *le vagyon bocsátva*” (11: 12);

volna: „mintha vassá *volna* [Miklós] karja, maga *válva*, Még csak meg se rezzen [kezeben] a kinyujtott szálfá” (1: 10); „mintha ördög *volna belé bújva*, [a farkas] Egyet hengeredik s talpra ugrik újra” (5: 7);

volt: „A sátrak *el voltak rekesztve* korláttal” (11: 9); „Duna partban egy nagy zászló *volt felüve*, S tarka-barka csolnak a nyeléhez kötve” (11: 10).

3. Nyelvhelyességi babona az is, hogy *vonatkózó* névmásként és *vonatkózó* határozószóként csak az *a*-val kezdődő *aki, ami, amely, ahol, amikor* stb. használható, mert az *a*-előtag nélküli *ki, mi, mely, hol, mikor* stb. formát csak *kérdésben* alkalmazhatjuk. (Vö. Nyelvművelő kézikönyv 2: 368.) Nyelvművelésünk helyes álláspontja ezzel szemben az, hogy kérdő névmás és kérdő határozószó csak a rövidebb alak lehet, de vonatkozó egyaránt lehet a rövidebb és a hosszabb alak. A Toldi-szótár segítségével jól áttekinthetjük, hogy vonatkozás kifejezésére Arany a három vonatkozó névmásnak és hét vonatkozó határozószónak a rövidebb alakját is, a hosszabb alakját is használta. Hogy melyik hányszor fordul elő a Toldi szövegében, azt a következő összeállítás szemlélteti (a kérdők nélkül!):

Vonatkózó névmások:

Hosszabb alak: Rövidebb alak:

aki 22 *ki* 21

amely 7 *mely* 21

ami 18 *mi* 1

Vonatkózó határozószók:

Hosszabb alak: Rövidebb alak:

ahogy 2 *hogy* 4

ahol 2 *hol* 5

ameddig 1 *meddig* 1

amidőn 2 *midőn* 9

amikor 1 *mikor* 18

amint 13 *mint* 2

amióta 1 *mióta* 1

Egy nyolcadik vonatkozó határozószónak, az 1-szer előforduló *amiért*-nek nincs *a*-előtag nélküli párja a Toldiban. Ezzel együtt a hosszabb névmás- és határozószó-alakok összesített száma 70, a rövidebbeké 83. Amint látjuk, Arany a *vonatkózás* kifejezésére többször használta a rövidebb, mint a hosszabb alakokat.

Mi lehet az oka, hogy a Toldiban háromszor annyi a (vonatkozó) *mely*, mint az *amely*? Az egyik ok nyilván a tömörségre való törekvés: a *mely* egy szótaggal rövidebb az *amely*-nél. A másik ok az lehet, hogy nyelvünkben gyakori az *a* névelő, s ezért különösen a névelőt is tartalmazó mondatokban kevésbé kívánatos az *a*-előtagú *amely* forma használata. Egy példa erre a Toldiból: „Az tán *a* lándzsákat a kezébe kapja, *Melyek a* fal mellé voltak támogatva” (6: 5). E két verssorban három *a* névelő van, sőt ezeken kívül is elég sok itt az *a*-hangú szó; költőnk a két *a*-val hangzó *kapja* igealak után nyilván rossz hangzásúnak érezte az *a*-kezdetű *amelyek* szóvaltozattal való folytatást: ezért is dönthetett itt a többes számú *melyek* mellett.

Hasonló oka lehet annak is, hogy az egyetlenegy *amikor*-ral szemben 18 *mikor* alakú vonatkozó határozószót találunk a Toldiban. Érdekes, hogy az *ami* és a *mi* vonatkozó névmás felhasználási aránya viszont épp a fordítottja ennek, ebből a szópárból ugyanis a hosszabb alak „szerepel” 18-szor, míg a rövidebb csak egy helyen. Talán azért alakult így az arányuk, mert a közönséges magyar nyelvhasználatban *v o n a t k o z ó* névmásként a *mi* ritkán fordul elő, az *ami* ellenben elég gyakran, s ez a Toldi nyelvében is tükröződik. Például: „*A mi* [= *ami*] volt, az nincs már: *a mi* volt, elmúlt” (4: 15).

4. Él mindmáig az a nyelvhelyességi babona is, hogy *k ö t ő s z ó v a l* nem helyes mondatot kezdeni. (Vö. Nyelvművelő kézikönyv 2: 369.) Hogy Arany a legkevésbé sem tartotta magát ehhez a tudománytalan „szabály”-hoz, az a Toldinak minden énekéből kitűnik. Már a költemény legelső mondata is kötőszóval, mégpedig két kötőszóval indul (az előhang elején): „*Mint, ha* pászortűz ég őszi éjszakákon, Messziről lobogva tenger pusztaságon: Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem...” A tizenkét ének közül három kezdődik kötőszóval: „*Mint* a hímszarvas, kit vadász sérté nyillal, Fut sötét erdőbe sajjó fájdalomival... Ugy bolyonga Miklós” (4: 1); „*Kinek* az ég alatt már senkie sincsen, Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” (7: 1); „*Mikor* Toldi Miklós megfogá a csehet, És az ijedtében legott térdre esett, Igen megörvendett a felséges király” (12: 1). (A vonatkozó névmások és a vonatkozó határozószók többnyire *k ö t ő s z ó i* szerepben fordulnak elő.) Számos versszaknak is kötőszó áll a legelején, s előfordul, hogy ugyanabban a versszakban további mondatok is kezdődnek kötőszóval. Például: „*De* ki vína bajt az égi háborúval, Szélveszes, zimankós, viharos borúval? *És* ki vína Isten tüzes haragjával, Hosszu, kacskaringós, sistergő nyilával? *Mert* csak az kössön ki Toldival, ha drága S nem megunt előtte Isten szép világa” (1: 12).

Arany János többször is két kötőszóval indítja versszakait: „*És mint* a toportyán, ha juhász kergette, [Miklós] Magát egy kiszáradt nagy nádasba vette” (4: 3); itt mellérendelő és alárendelő kötőszó áll egymás mellett a mondat élén. Ám egy mellérendelővel és két alárendelővel is kezdődik versszak a Toldiban, végül ilyen példát idézek: „*S mint mikor* egy fészek lódarázs fellázad, Olybá képzelhetni most az egész házat” (6: 20) — itt *h á r o m k ö t ő s z ó v a l* indul Arany mondata.

PÁSZTOR EMIL